

Výzkumný projekt RM 07/01/09

**MOŽNOSTI A LIMITY
DEMOKRATIZACE ARABSKÝCH
ZEMÍ BLÍZKÉHO VÝCHODU VE
SVĚTLE SEKULARIZACE
A DEMOKRATIZACE
ISLÁMSKÝCH SPOLEČNOSTÍ**

(zkrácená verze)

PhDr. Iveta Smržová, Ph.D.

Ti, kteří se domnívali, že náboženství může
být oddělené od politiky, nerozumějí ani
náboženství, ani politice.

— Mahátma Gándhí

SHRNUTÍ HLAVNÍCH TEZÍ PROJEKTU

- Autokratické režimy na Blízkém východě mají proces politických změn pevně ve svých rukou. Hnací silou reforem je snaha většiny těchto režimů prodloužit své setrvání u moci a zabezpečit si podporu zahraničních aktérů. Jedná se o reformní úsilí shora s cílem posílit moc autoritářských a poloautoritářských režimů.
- Ačkoli se volby konají v arabském světě často a pravidelně, nejsou svobodné a pluralistické a nejde v nich o politickou soutěž. Nepřinášejí žádné zásadní politické změny či transformace. V řadě případů se konají s cílem zvýšit slábnoucí legitimitu arabských režimů a posílit jejich tvrzení o dodržování zákonných a demokratických postupů a zajistit jim tak přízeň MMF a Světové banky.
- Prolínání politické moci s ekonomickými výhodami je další výraznou překážkou změn. Pokud ztráta moci znamená ztrátu bohatství, tak budou vládnoucí elity jen těžko ochotny vzdát se moci.
- Nezdary demokratizace na Blízkém východě lze vysvětlit jinými faktory než islámskou výjimečností. Negativní dědictví kolonialismu, vysoká míra regionální nestability a konfliktů, koncentrace energetických zásob v zemích Zálivu a ve Střední Asii, podpora USA a jiných velmocí autoritářským režimům a arabsko-izraelský konflikt poskytují mnohem uspokojivější vysvětlení neúspěchu demokracie na Blízkém východě.
- Kromě procedurální demokracie spočívající v pravidelných volbách a fungování politických stran je nezbytná existence politické kultury, v níž jsou hodnoty demokracie tak hluboko zakořeněny, že se žádná vláda či většina nemohou odvážit zahrávat si s právním státem, dodržováním základních práv, rovností příležitostí pro etnické a náboženské menšiny.

- Trvalé vyvíjení tlaku na politickou liberalizaci neslouží strategickým a ekonomickým zájmům západních zemí na Blízkém východě. Protiteroristická agenda upevňuje pozici režimů tváří v tvář tlakům na rychlou a skutečnou demokratizaci, často s tichým souhlasem západních vlád.
- Spojené státy a jejich západní spojenci se zdráhají na liberalizaci těchto zemí vyvíjet větší tlak kvůli nejistotě, kterou s sebou demokratizace nese. Protože sekulární opozice byla autoritářskými režimy vyeliminována, obává se Západ případného vítězství islamistických skupin. Autoritářské režimy zneužívají tyto obavy a prezentují se jako poslední naděje Západu v tomto nestabilním regionu. Demokracie na Blízkém východě se stala obětí strategických a energetických zájmů Západu.
- Na rozdíl od Západu, kde je modernizace obecně spojována s demokracií, lidskými právy a pluralismem, tj. sociální spravedlností, v muslimských společnostech je modernizace — až na některé výjimky — synonymem diktatury, represí a korupce, tj. sociální nespravedlnosti. V souvislosti s tímto negativním odkazem spojovaným se sekularismem čelí muslimští demokraté zdánlivě nesmiřitelnému paradoxu: na jednu stranu si liberální demokracie žádá jistou formu sekularismu pro své udržení, zároveň však sekularismus trpí špatnou reputací.
- Liberální demokracie si žádá jistou formu sekularismu, avšak muslimští demokraté musejí vycházet a čerpat z politické tradice, která má své kořeny v náboženství.
- Události v Turecku a Indonésii ukázaly, jak mohou islámské politické strany a muslimští intelektuálové přispět k rozvoji liberální demokracie. V obou případech k demokratickému vývoji přispěli islámské politické strany a muslimští intelektuálové, kteří si prošli doktrinálním obratem a postupně rozvinuli vlastní islámské chápání sekularismu, které zahrnuje politický pluralismus, lidská práva a pravidla demokratické vlády. Podařilo se jim sladit své politické teologie s konceptem oddělení náboženství od státu.
- Odsun náboženství do soukromé sféry není nezbytnou podmínkou, naopak nedávné empirické důkazy ukazují, že náboženství ve veřejné sféře může významně přispět k rozvoji a posílení liberální demokracie, zvláště v těch politických zřízeních, v nichž je náboženství znakem identity.

NA ÚVOD — STAV DEMOKRACIE V ARABSKÉM SVĚTĚ

Ačkoli mnozí — jak samotní obyvatelé Blízkého východu, tak západní pozorovatelé — vkládají velké naděje do demokratizace blízkovýchodního regionu, zůstává tam normou autoritářství a směřování k demokracii je přinejmenším pomalé. Analýza této problematiky si vyžaduje zohlednění řady faktorů: sektářství, kultury, náboženství, bezpečnosti apod.

Pro mnohé odborníky na Blízký východ se stav demokratické transformace na Blízkém východě, zvláště potom v arabském světě, nejeví slibně. Většina zemí v regionu čelí jak domácím, tak i externím překážkám, které činí z demokracie jen vzdálený sen. Lidé na Blízkém východě žijí v autokratických a autoritářských režimech. Odhodlání klíčových aktérů ke skutečným změnám je přinejmenším pochybné. Také nedávné snahy Spojených států a Evropské unie o propagaci demokracie na Blízkém východě byly zmírněny tváří v tvář bezpečnostním zájmům. Pro mnohé jsou tedy vyhlídky na demokracii v regionu neradostné. A jak trefně poznamenávají Nathan J. Brown and Emad El-Din Shahin, Blízký východ není Východní Evropa, kde se bezpečnostní zájmy Západu a přechod k demokracii zdály jít po dobu jednoho desetiletí ruku v ruce.¹

Na rozdíl od jiných regionů, kde političtí vůdci ztratili možnost řídit události, mají autokratické režimy na Blízkém východě proces politických změn pevně ve svých rukou a většina z těchto režimů se stále těší podpoře západních zemí. V důsledku toho zdánlivě demokratizující změny nepřinášejí tolik, kolik by potenciálně mohly. Volby se konají pravidelně, ale nejsou svobodné, pluralistické a nejde v nich o politickou soutěž. Právní a institucionální mechanismy týkající se právního státu jsou propracované a zavedené, nicméně jsou restriktivní a kontrolované exekutivou. Pole působnosti politických a společenských sdružení se rozšířilo, nicméně jsou omezována, a tudíž neefektivní.

¹ Brown, Nathan J. and Emad El-Din Shahin (eds.): *The Struggle over Democracy in the Middle East*. New York: Routledge, 2010, s. 1.

Existují však i jisté známky naděje. Na intelektuální úrovni je potřeba demokratizace zakořeněna hlouběji, než by se mohlo zdát, a odráží skutečné domácí podmínky, spíše než vnější tlaky. Nelze však tvrdit, že by demokracie byla pro lidi v regionu prvořadou hodnotou. Existuje řada jiných témat, která se zdají být zvláště naléhavá: vojenské hrozby pro arabskou bezpečnost a suverenitu, každodenní zápas o sociální a ekonomické přežití, globální hrozby pro tamní kulturu a identitu.

Jisté politické uvolnění a liberalizace začaly na Blízkém východě ještě před pádem Berlínské zdi. Egyptská politická liberalizace začala jen rok po pádu Francova režimu a přechodu Španělska k demokracii. Tunisko povolilo jistý druh pluralismu v roce 1974 a v roce 1981 přešlo od systému jedné strany k systému více stran. Alžírská „perestrojka“ se odehrála v roce 1989, v témže roce kdy došlo k pádu komunismu v Sovětském svazu a dříve než v řadě východoevropských zemí. Jordánský král Husajn zrušil v roce 1989 stanné právo a v roce 1992 legalizoval politické strany. V letech 1989 a 1993 se v Jordánsku konaly svobodné parlamentní volby.

Přestože však panuje všeobecné přesvědčení, že arabské režimy jsou vůči změnám imunní, porovnáme-li aktuální situaci se stavem před dvěma či třemi desítkami let, zjistíme, že arabské režimy prodělaly jisté změny v reakci na rostoucí tlak na politickou liberalizaci.

Demokratické instituce a procesy na Blízkém východě existují, nicméně často postrádají svou vitalitu. Volby se v blízkovýchodním regionu konají často a pravidelně a staly se — dle slov Anoushiravana Ehteshamiho — běžným rysem politické scény Blízkého východu a severní Afriky.² Jen v průběhu jedné dekády (1989-99) se na Blízkém východě konaly volby na různých úrovních osmdesátkrát. Každoročně se v jedné nebo více zemích regionu konají nějaké volby.

To samozřejmě nutně neznamená, že se blízkovýchodní region demokratizuje. V arabském světě volby nepřinášejí žádné zásadní politické změny či transformace a snad jen v palestinských parlamentních volbách v roce 2006 byla úřadující strana poražena. Volby v arabských zemích nelze označit za svobodné a transparentní. Většina z nich byla pečlivě připravena a jejich výsledky byly snadno předvídatelné. Volby se v řadě případů konaly s cílem posílit slábnoucí legitimitu arabských režimů a jejich tvrzení o dodržování zákonných a demokratických

² Ehteshami, Anoushiravan: „Is the Middle East Democratizing?“ *British Journal of Middle Eastern Studies* (1999): 199.

postupů. Pozitivním aspektem však je, že lidé v regionu získávají zkušenosti s volebním procesem, které jim mohou být užitečné při budoucí demokratické transformaci.

Ačkoli jsou motivace arabských vládců pro zavedení změn přinejmenším pochybné, došlo v regionu k některým významnějším strukturálním reformám, a to dokonce i v takových zemích, kde to bylo nejméně pravděpodobné. V roce 1992, po válce v Zálivu, zavedla Saúdská Arábie sérii reforem za účelem zefektivnění tamního systému vlády. Zavedla takzvaný Základní systém vlády (obdobu ústavy); zřídila jmenovaný poradní sbor; a reorganizovala provinční správu království. V roce 2005 se v Saúdské Arábii konaly komunální volby, kdy byla volena polovina členů místních samosprávných orgánů. Také bylo oficiálně slíbeno, že při příštích volbách bude povolena účast saúdských žen. Pokud budou tyto sliby dodrženy, mohly by jistě přinést společenské změny. V roce 2003 Saúdská Arábie připustila konání „národního dialogu“ zabývajícího se vyhlídkami reforem, přímé volby do asociace saúdských novinářů a zřízení polonezávislé Národní asociace pro lidská práva v roce 2004.

Po intenzivních debatách a dlouhém čekání (od roku 1975) bylo konečně kuvajtským ženám přiznáno právo účastnit se politického procesu jako voličky i jako kandidátky, a to počínaje parlamentními volbami v roce 2006. Poprvé v historii země žena získala pozici ve vládě. V posledních několika letech zahájil také Bahrajn sérii politických reforem a strukturálních změn, které zahrnují propuštění politických vězňů, zrušení zákona o výjimečném stavu, zrušení soudů zabývajících se specificky bezpečností státu, právo žen volit a kandidovat, obnovení parlamentního života po třech desetiletích a konání parlamentních voleb v letech 2002 a 2006 (s platností všeobecného volebního práva). Příští parlamentní volby v Bahrajnu se budou konat v říjnu 2010. V roce 2002 bylo do horní komory jmenováno šest žen a o dva roky později se první žena stala ministryní. V Kataru si voliči v roce 2003 odhlasovali ústavu, na jejímž základě byl zřízen 45-členný parlament a dvě třetiny jeho poslanců jsou voleny. Ústava také rozšířila spektrum politických a občanských práv a veřejných svobod a garantuje svobodu sdružování (i když nikoli zakládání politických stran) a svobodu projevu.

Jiné země v regionu s relativně dlouhými zkušenostmi s liberalizací, jako je Alžírsko, Egypt a Maroko, reformovaly některé své existující zákony, například týkající se voleb, tisku, politických stran, a také provedly změny ústavy, jež měly

umožnit jistou formu národního usmíření, větší politickou soutěž, více politického pluralismu a více svobody vyjadřování. V celém regionu vznikly organizace občanské společnosti, které začaly získávat zkušenosti a vznášet různé reformní požadavky.

Tento zdánlivě pozitivní vývoj je ovšem potřeba hodnotit realističtěji. Žádné ze zmíněných reforem nelze chápat jako důkazy přímého směřování k demokracii. Většina těchto kroků má nejen omezený efekt, ale jsou dvousečné: obnova bahrajnského parlamentu byla kupříkladu doprovázena vznikem horní komory, která je jmenována a má mít nový demokratický orgán pod kontrolou. Manipulace s hranicemi volebních obvodů vede k tomu, že parlament neodráží skutečný poměr sil.

Jeden z největších limitů politických reforem v arabském světě úzce souvisí s motivací, jež stojí za jejich zavedením. Jedná se totiž o reformní úsilí shora s cílem posílit moc autoritářských a poloautoritářských režimů. Mnohé z těchto reforem byly zavedeny v důsledku vnitřní nestability nebo externího tlaku. Arabští vládcí se v reakci na takový nátlak snaží odvrátit případné budoucí požadavky změn. Žádný z nich doposud nepřijal demokracii coby primární hodnotu. Reformy byly navrženy tak, aby zmírily na jedné straně domácí nespokojenost a na straně druhé znepokojení Západu z ohrožení jejich životně důležitých zájmů v regionu. Hnací silou reforem je snaha většiny těchto režimů znovu získat narušenou legitimitu, prodloužit svou moc a zabezpečit si podporu zahraničních aktérů. Jakmile arabské režimy cítí, že tlak polevuje, navrací se ke svým původním represivním praktikám (deliberalizace v Jordánsku v roce 2001 či v Egyptě po parlamentních volbách v roce 2005).

K reformám dochází bez jakékoli jasné vize demokracie jakožto konceptu či nástrojů, které by vedly k jejímu naplnění. Vládnoucí elity se pokouší o takovou demokratickou transformaci, která nemá dospět k předání moci, nemá vládu postavit do pozice, aby musela skládat účty, nemá jít tak daleko, aby vyžadovala, aby zastoupení odpovídalo skutečnému poměru sil či aby existovaly efektivní politické strany. Dokonce i ti, kteří vyvíjejí nátlak na provádění reforem, se často soustředí na předání moci, aniž by vzali dostatečně v úvahu strukturální a institucionální požadavky, které by umožnily efektivní demokratickou transformaci a konsolidaci demokracie. Existují sice rostoucí požadavky na změny a reformy, ale chápání mechanismu, jak jich dosáhnout, není doposud dostatečně rozvinuté.

Vlna reforem může být také kritizována z jiného hlediska: reformy sice mohou přinášet určité změny, ale jako celek nejsou demokratizací a mají minimální dopad na existující nerovnováhu, pokud jde o rozdělení moci mezi státními aktéry navzájem na jedné straně a mezi státem a společností na straně druhé. Značná nerovnost existuje mezi exekutivní mocí a mocí zákonodárnou, která je do značné míry řízena exekutivou. Králové či prezidenti mají rozsáhlé formální pravomoci, jež sahají od vetování rozhodnutí parlamentu po jmenování vlád, vyhlášení mimořádného stavu, pozastavení politického života či vydávání dekretů. Jejich neformální pravomoci — sice nepsaná, ale velmi skutečná pravidla, jejichž prostřednictvím ovládají stranický systém, parlament, někdy i justici — zvyšují jejich již tak významnou pozici.

Legislativní a kontrolní pravomoci parlamentu jsou na Blízkém východě pozoruhodně slabé. Tato skutečnost brání vytvoření nezbytných právních a ústavních rámců, které mohou proces demokratické transformace posunout dál. Stávajícím parlamentům se daří schvalovat zákony, které obcházejí a přelstívají požadavky reforem. Většina parlamentů v regionu není reprezentativních. V některých případech jsou to jmenované orgány, nikoli volené. Někdy jmenuje některé či všechny poslance hlava státu. Častěji jsou však poslanci voleni, ale ve volbách, které jsou zmanipulované a jimž dominuje vládnoucí strana. Jiní političtí aktéři jsou často z politického procesu vyloučeni či přinejmenším marginalizováni, což nepříznivě ovlivňuje efektivitu politického života a opozičních stran.

Hlavním důsledkem této situace je, že proreformní aktéři nejsou schopni prosadit zákony, které by napomohly skutečné demokratické transformaci. Kontinuální stav vyloučení a marginalizace způsobuje, že opoziční strany zakrňují a velká část obyvatelstva je apatická, což se projevuje například očividně nízkou volební účastí a všeobecnou lhostejností, co se politického života týče.

Proto by transformace, ke které v současné době dochází, a způsob jejího provedení neměly zakrýt pokračující autoritářské praktiky, neexistenci adekvátních způsobů participace a minimální možnost opozice. Změny, k nimž dochází, neomezily moc vládnoucích elit, ani neumožnily nějakou formu skutečné dělby moci. V nejlepším případě otevřely jistý omezený politický prostor, v nejhorším případě jen maskují autoritářský charakter režimu a vytvářejí povrchní dojem změn, který umožňuje další manipulaci politického procesu prostřednictvím kooptace, kontroly a represe.

Jakkoli kosmetické a zmanipulované tyto reformy jsou, určitě budou mít nějaký vliv na schopnosti blízkovýchodních společností a jejich zkušenosti s demokratizací. Nedávný vývoj přináší jisté pozitivní signály:

1. Blízkovýchodní režimy si čím dál více začínají uvědomovat, že je těžší a těžší zachovávat *status quo* jen systematickým násilím a silou.
2. Mnohé blízkovýchodní společnosti jsou čím dál ochotnější a schopnější formulovat veřejné požadavky na provádění reforem a zajištění politických a sociálních práv. Blízký východ v posledních několika letech zažil vlnu demonstrací a veřejných protestů vyjadřujících takové požadavky.
3. Přestože občanská společnost je stále slabá, bylo zformováno několik proreformních hnutí a skupin, která se shodují na jistých politických požadavcích. Některá z nich se zbavila svého strachu a vystavila režim a jeho čelné představitele (doposud nedotknutelné symboly) důkladnému skrutiniu.
4. Státy v regionu převzaly neoliberální ekonomický model ve snaze zlepšit výkon hospodářství. Tento model je postaven na liberalizaci a soukromých iniciativách, takže by měl omezit roli státní kontroly a zvýšit ekonomickou a politickou výkonnost společnosti. Implementace tohoto modelu dá s velkou pravděpodobností vzniknout nespokojeným skupinám, jež zavedením tohoto ekonomického modelu utrpí újmu, a režim bude muset nabídnout politické uvolnění, aby tyto nespokojené skupiny obyvatelstva uklidnil.

Na proreformních aktérech v regionu je, aby si vytvořili nezbytné nástroje, které jim pomohou využít tohoto politického uvolnění, jakkoli omezeného. Nemohou tak však činit bez demokratických hodnot a postupů, které jsou v souladu s historií, kulturou a socio-politickou realitou regionu. Tento proces může být usnadněn uzavřením neformálního národního konsensu nebo dokonce formální dohody, která bude řídit současné a budoucí politické postupy; vytvářením koalic; přípravou nezbytných ústavních a právních rámců pro přechodné období; trváním na nezávislém monitorování voleb; neutralizováním externí podpory autoritářským režimům v regionu.

NĚKTERÉ FAKTORY NEÚSPĚCHU DEMOKRATIZACE V MUSLIMSKÉM SVĚTĚ

V posledním desetiletí se běžně setkáváme s tvrzeními, že muslimské země, zvláště pak země širšího Blízkého východu, nejsou schopny úspěšné modernizace a přechodu k demokracii. Tato neschopnost muslimského světa modernizovat a demokratizovat se je přičítána specifickým islámu coby náboženství a kultury. Tento kulturalistický a esencialistický argument nicméně nevysvětluje pomalé tempo modernizace muslimského světa a nerovnoměrnou, nesouvislou a neuspokojivou demokratizaci, zejména širšího Blízkého východu. Objektivní analýza četných faktorů zodpovědných za nezdar modernizace a demokratizace Blízkého východu přináší zcela odlišné závěry. Ukazuje, že islám, jako náboženství či kultura, hraje mnohem méně determinující roli v modernizaci či demokratizaci muslimského světa, než předpokládají analýzy kulturních deterministů.³

Prvním důležitým faktorem, který ovlivnil do značené míry postup demokratizace na Blízkém východě, je odkaz kolonialismu. Rané stádium budování státu v zemích třetího světa dále zhoršilo problémy, které tyto země zdědily z období koloniální nadvlády. Některé specifické rysy procesu budování státu na Blízkém východě učinily tento problém ještě naléhavějším. Časté konflikty a nejistota v Blízkovýchodním regionu (související do značné míry, nikoli však výhradně, s arabsko-izraelským konfliktem) měly mimořádně negativní dopad na demokratizační proces v těchto zemích. Také výrazné zasahování a angažovanost velmocí v regionu v průběhu studené války i po jejím skončení učinily z politického vývoje v těchto zemích rukojmího velmocenské politiky.

³ Ayoob, Mohammed: „The Muslim World’s Poor Record of Modernization and Democratization: The Interplay of External and Internal Factors“, in Hunter, Shireen T. and Huma Malik (eds.): *Modernization, Democracy, and Islam*, London: Praeger, 2005, s. 186.

Ačkoli se běžně předpokládá, že je rozvoj demokracie výsledkem interních sociálních, ekonomických a kulturních proměnných,⁴ je do značné míry ovlivňován externími faktory. To je o to více pravdou u bývalých kolonií. Jejich politická zřízení obvykle postrádají společenskou soudružnost, ekonomickou vyspělost a politickou legitimitu. Takové poměry činí zavedení demokracie obtížným a vystavují tyto státy nebezpečí zasahování silnějších vnějších aktérů. Politický život se stává předmětem vnějších vlivů do takové míry, že je téměř nemožné oddělit interní a externí faktory. Klíčoví externí hráči — supervelmoci — historicky často používali svůj vliv takovým způsobem, jenž zbrzdil demokratický vývoj těchto společností.⁵

Kolonialismus způsobil diskontinuitu, která měla zásadní vliv na politický a hospodářský vývoj zemí a národů třetího světa. Prvním důležitým faktorem bylo vytvoření koloniálních administrativních jednotek, jež vůbec nezohledňovaly předkoloniální vazby a loajality obyvatelstva. Politické hranice vytyčené tak, aby zaručovaly pohodlnou správu, či na základě územních kompromisů mezi imperiálními mocnostmi jsou svévolně vedeny napříč etnickými, kmenovými, náboženskými a lingvistickými vazbami tamních obyvatel. Takové hranice rozdělily existující politické útvary či spojily více předkoloniálních entit do nesnadných administrativních útvarů. Koloniální mocnosti tak zanechaly nástupnickým státům územní entity, jež byly tvořeny odlišnými (někdy nepřátelskými) etnickými skupinami nebo rozdělovaly doposud homogenní komunity do dvou či více států. Z tohoto důvodu čelila řada zemí třetího světa krátce po získání nezávislosti separatistickým či iredentistickým snahám. Kořeny kurdského separatismu i panarabského iredentismu tkví ve vytyčení hranic koloniálními mocnostmi po 1. světové válce.

Problémy související se separatismem, iredentismem a etnickými konflikty ve

⁴ Většina dřívějších studií zabývajících se demokratizací hledala důvody neúspěchu procesu demokratizace uvnitř těchto zemí a zcela vyloučila vnější vlivy. Viz mj. Huntington, Samuel P.: *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman: University of Oklahoma Press, 1993; Haggard, Stephan and Robert R. Kaufman: *The Political Economy of Democratic Transitions*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995; Diamond, Larry: *Developing Democracy: Towards Consolidation*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999.

⁵ Ayoob, Mohammed: „The Muslim World’s Poor Record of Modernization and Democratization: The Interplay of External and Internal Factors“, in Hunter, Shireen T. and Huma Malik (eds.): *Modernization, Democracy, and Islam*, London: Praeger, 2005, s. 187.

třetím světě byly na Blízkém východě ještě vyostřeny vzájemně si protiřečícími sliby Britů Arabům a Židům během 1. světové války a tajnou dohodou Britů a Francouzů na rozdělení arabských částí Osmanské říše. Arabům bylo přislíbeno, že arabská území Osmanské říše — skládající se z dnešní Sýrie, Libanonu, Iráku, Jordánska, Palestiny / Izraele a západních částí Saúdské Arábie — budou sjednocena v jednom nezávislém státě, pokud Arabové povstanou proti Osmanské říši a podpoří Spojence ve válce. Zároveň bylo Balfourovou deklarací přislíbeno Světové sionistické organizaci vytvoření židovské domoviny v oblasti historické Palestiny. Dále se Britové a Francouzi tajně dohodli v dokumentu nazvaném Sykes-Picotova dohoda na rozdělení území Úrodného půlměsíce. Dědictví kolonialismu nejenže zanechalo arabskému světu umělé hranice, ale zároveň položilo základy židovského státu na arabských územích a zradilo arabské touhy po politické jednotě na území Úrodného půlměsíce. Postkoloniální arabské státy tak musely svádět zápas o národní identitu ve velmi nepříznivých podmínkách, kdy čelily vojensky silnějšímu a Západem podporovanému Izraeli na jedné straně a ideologické výzvě panarabismu na straně druhé. Takové prostředí stěžilo napomáhalo propagaci demokracie na Blízkém východě obecně a konkrétně v arabském světě.

Koloniální vláda také oddálila transformaci ekonomik některých důležitých kolonií v moderní hospodářství prostřednictvím přirozeného procesu ekonomického rozvoje. Bránila tak růstu společenských tříd — zejména obchodní a průmyslové buržoazie — jejichž oddanost centralizovanému státu a reprezentativní vládě pomohla formovat moderní demokratické státy v západním světě. Koloniální mocnosti neměly zájem na zdravém autonomním rozvoji podmaněných ekonomik. Primárně z nich chtěly vytěžit maximum prospěchu pro své vlastní hospodářství a vytvořit z nich nedobrovolné trhy. Koloniální nadvláda narušila vzkvétající na zemědělství orientované ekonomiky tím, že je přeorientovala na tržní potraviny určené na vývoz. Zároveň také zničila tradiční řemeslnou výrobu, která byla vnímána jako konkurence průmyslově vyráběnému zboží v mateřských zemích, i domácí obchodníky a finančníky, kteří ovládali měnový sektor sofistikovanějších předkoloniálních ekonomik.

Aspirace nových nezávislých států se střetly s realitou hospodářské závislosti a vojenské podřízenosti vůči velmocím. Využívání mnohačetných „tradičních“ autorit v koloniích coby prostředníků mezi koloniální mocí a kolonizovaným obyvatelstvem zvrátilo normální proces politického vývoje ve většině těchto zemí.

Různé skupiny si zachovávaly své odlišné etnické identity díky tomu, že jim bylo vládnuto vlastními institucemi, různé sekce obyvatelstva se navzájem vnímaly jako cizinci, stále více jako rivalové a potenciální nepřátelé. Navíc některé tyto tzv. tradiční autority byly produktem koloniální vlády. V době koloniální vlády byly také vytvořeny nové etnické pospolitosti, mj. v důsledku migrace z venkova do měst, spojitosti mezi západním vzděláním a společenským vzestupem, změnami z naturálního farmaření na pěstování tržních plodin a zvýšenou koncentrací obyvatelstva v oblastech těžebních a výrobních podniků. Nová etnická solidarita souvisela také s postupným zaváděním reprezentativní vlády založené na koloniálních vzorcích, které tíhly k posilování kmenové, náboženské a lingvistické soudružnosti a vyostřování etnických rozdílů.

Stručně řečeno, absence politické a ekonomické autonomie těchto zemí učinila jejich politický a ekonomický vývoj rukojmím nestálé mezinárodní politiky a měnících se zájmů důležitých mezinárodních hráčů. To jistě neznamená, že by interní překážky demokratizace v těchto zemích neexistovaly. Existují, ale není možné o nich pojednávat odděleně od externích překážek demokratizace. Kromě výše zmíněných externích faktorů, které jsou společné všem zemím třetího světa, existují i specifické faktory týkající se Blízkého východu, jež činí tyto společnosti náchylnější k autoritářskému způsobu vlády. Analýza těchto faktorů může napomoci vysvětlit, proč muslimské země, zejména země širšího Blízkého východu, nebyly zasaženy demokratizační vlnou 80. a 90. let. Tyto specifické faktory nesouvisí příliš s islámem, ale jsou důsledkem jiných podmínek a přístupů, částečně interních a částečně externích. Tyto překážky demokracie nevznikly proto, že se jedná o převážně muslimské země, ale protože se jedná o země náchylné k vnějšímu vměšování a intervencím, a to z celé řady důvodů. Připuštění faktu, že externí faktory jsou pro neúspěch demokratizace důležité, by nemělo vést k podceňování domácích faktorů. Domácí podmínky jsou důležité nejen samy o sobě, ale také činí společnosti třetího světa otevřenými externí intervenci.

Demokracie pro svůj úspěch potřebuje teritoriální nasycenost (dokončené budování státu), společenskou soudružnost (dokončené budování národa) a sdílené bohatství (spravedlivou distribuci bohatství). Takové podmínky činí interní konflikt iracionálním a kontraproduktivním. Pokud se vedou spory o státní hranice, státní instituce se netěší bezvýhradné legitimitě, různé definice národní identity si konkurují, existují obrovské sociální rozdíly, bude demokratická vláda extrémně

křehká. V mnoha případech sklouzávají takové formální demokracie k neliberálnímu populismu, jenž vede k tomu, že se objeví charismatičtí diktátoři, kteří zavedou autoritářské režimy vytvořením spojení s ozbrojenými složkami a státní byrokracií.

Pokud někde fungují reprezentativní instituce, jedná se většinou o volební a procedurální demokracie. Procedurální demokracie spočívající v pravidelných volbách a politických stranách je nezbytnou, nicméně nikoli dostačující, podmínkou existence liberální demokracie. Nezbytná je existence politické kultury, v níž jsou hodnoty demokracie tak hluboko zakořeněné, že se žádná vláda či většina nemohou odvážit zahrávat si s právním státem, dodržováním základních práv, rovností příležitostí pro etnické a náboženské menšiny.

V postkoloniálních společnostech však podmínky, jež doprovázely první stádia budování státu, bránily zakořenění demokratické politické kultury. Budování státu je do značné míry násilným nastolováním pořádku. Teprve když je pořádek nastolen, bezpečný a přijatý jakožto legitimní většinou obyvatelstva, takže stát již nečelí existenciálním hrozbám, začínají se státy liberalizovat. Dokud ale elity cítí, že se mohou objevit existenciální hrozby, potlačují odlišné názory a brání vzniku skutečně demokratické politické kultury.

Budování národa v multietnických a multináboženských společnostech je často provázeno násilím a útlakem. Dominantní (etnické či náboženské) skupiny obvykle definují národní identitu podle svého a svou verzi „národa“ potom vnutí veškerému obyvatelstvu, čímž vyloučí a znepřátelí si menšiny. Menšiny, zvláště když jsou geograficky koncentrované na určitém území, které považují za svou vlast, se často brání takovému procesu utváření národa. Kurdové jsou evidentním příkladem takového fenoménu na Blízkém východě. Vzдор menšin vede k násilné represí ze strany skupin, jež řídí stát, a demokratické fungování se stává první obětí takových sporů. Raná stádia budování státu, protože s sebou přinášejí násilí a konflikt, napomáhají vzniku autoritářských režimů, které vyvolávají (obvykle mylný) dojem, že jsou schopnější centralizované kontroly, efektivního rozhodování a okamžité akce. Takové režimy si také obratně vytvářejí vazby na velmoci, jejichž ekonomická a vojenská podpora představuje zásadní součást strategie pro přežití těchto režimů. Takové vazby navíc snižují jejich závislost na domácích příjmech, čímž činí společenskou smlouvu s občany nepotřebnou. Přitom je zjevné, že právě taková smlouva je zásadní pro prosazování demokratického étosu. Bez

takové smlouvy jsou režimy od svých občanů izolovány a jsou k nim stále bezohlednější.

Souběžné budování státu v zemích, o jejichž hranice jsou často vedeny spory a jejichž obyvatelstvo se překrývá, přinášelo četné domácí konflikty, jež přesahují státní hranice, způsobují napětí a někdy i války.⁶ Následně pak trpí celé regiony nestabilitou, což je faktor hrající proti demokratické vládě a nahrávající naopak populistickým režimům a vojenským diktátorům.

Muslimské země obývají nejméně bezpečné regiony světa, zejména Blízký východ, kde jsou napětí a konflikt endemické. To může částečně vysvětlit absenci demokracie v muslimském světě, zejména pak na Blízkém východě. Základy většiny konfliktů na Blízkém východě byly položeny v meziválečné době, kdy si Britové a Francouzi rozdělili arabská území Osmanské říše, vytvořili umělé státy v rozporu s národními aspiracemi Arabů a přísliby arabským vůdcům z doby 1. světové války. Tato frustrace arabských národních aspirací mohla přispět k vzniku šovinističtější a expanzionističtější verze arabského nacionalismu v podobě násirismu a baasismu. Britové také podpořili migraci evropských Židů do Palestiny, čímž změnili demografii mandátního území, vyvolali prudký odpor původního obyvatelstva, jenž vyvrcholil arabským povstáním v letech 1936-39, a položili základy arabsko-izraelského konfliktu, jenž sužuje Blízký východ po desetiletí. Bez arabsko-izraelského konfliktu by si bylo možné pro tento region představit mnohem demokratičtější a liberálnější scénář. Egypt, Sýrie, Irák a Libanon se pouštěly do demokratických experimentů, které však byly zastaveny částečně kvůli katastrofálnímu výsledku první palestinské války, následnému konfliktu s Izraelem, v němž arabské státy zažívaly ponižující nezdar, dále kvůli vlivu palestinských uprchlíků na domácí politickou stabilitu v okolních zemích a následné radikalizaci arabské politiky.⁷ Podobné mezistátní napětí způsobené souběžným budováním státu reprezentuje konflikt o Kašmír mezi Indií a Pákistánem či konfrontace mezi Malajsií a Indonésií ohledně severního Bornea.

Během studené války velmocí přesouvaly své soupeření na periferii a třetí svět se stal hlavní arénou, v níž se odehrávalo soupeření o světovou nadvládu. Nejistý mír v Evropě byl udržován na úkor stability třetího světa. Konflikty a

⁶ Ayoob, Mohammed: *The Third World Security Predicament: State Making, Regional Conflict, and the International System* (Boulder, CO: Lynne Rienner, 1995), chap. 3.

⁷ Viz Saad Eddin Ibrahim: „Arab Liberal Legacies Full Circle“, in Hunter, Shireen T. and Huma Malik (eds.): *Modernization, Democracy, and Islam*, London: Praeger, 2005, ss. 205-220.

soupeření byly na periferii nejen povoleny, ale často aktivně podporovány. Byly testovány nové zbraně, jakož i politická vůle protivníka, ve snaze vyhnout se nebezpečí přímé konfrontace a jaderné eskalace. Mezistátní i vnitrostátní konflikty byly vyostřeny, sofistikované zbraně dodávané velmocemi přidaly konfliktům na intenzitě a způsobily větší destrukci.⁸ Regionální konflikty pobízely k další militarizaci států na úkor sociálních priorit a ospravedlňovaly domácí represe ve jménu národní jednoty proti vnějšímu nepříteli. Vměšování velmocí bylo často zpomalujícím faktorem, pokud jde o proces demokratizace, neboť velmocí skrytě či otevřeně podporovaly režimy, které sloužily jejich geopolitickým cílům, nehledě na to, že jednaly proti demokraticky zvoleným vládám (mj. Mohammed Mossadegh v Íránu v roce 1953).

Zvyk a kultura závislosti na externích patronech spolu s bezohledným chováním na domácí scéně vedly ke kolapsu státu a ten k občanské válce, která proti sobě postavila etnické skupiny a politické frakce. Tento proces byl urychlen po skončení studené války a ukončení podpory velmocí mnohým režimům, které přestaly být strategicky důležité, mj. v Afghánistánu, Somálsku apod. Některé režimy, jako je egyptský nebo jordánský, stále dostávají značnou ekonomickou a vojenskou pomoc od USA, a sice ze strategických důvodů nesouvisejících se studenou válkou. Tunisko, Maroko a Alžírsko dostávají významnou pomoc z Evropy, a to aniž by byl vyvíjen tlak na demokratizaci v těchto zemích. Režimům v zemích Zálivu se dostává vojenské pomoci, protože kontrolují strategicky důležité energetické zdroje.

Strategický a energetický význam širšího Blízkého východu z něj činí výjimečný případ lišící se od ostatních regionů třetího světa. Jeho strategický význam pro Západ, zvláště pak pro Spojené státy, úzce souvisí se dvěma faktory: (1) s energetickými zdroji, kdy země Perského zálivu mají dvě třetiny světových zásob ropy a (2) s arabsko-izraelským konfliktem. Zálivové monarchie jsou v neustálém stavu napětí mezi závislostí na Spojených státech a tlaky vycházejícími z arabského a muslimského rozčarování z americké politiky na Blízkém východě. Spojené státy a jejich západní spojenci se zdráhají na tyto země vyvíjet větší tlak, aby se politicky liberalizovaly, kvůli nejistotě, kterou s sebou nese demokratizace. Obávají se, že by to mohlo spustit sérii událostí, které mohou vést ke změně režimu a k moci by se mohly dostat skupiny nepřátelské vůči západním zájmům v oblasti. Dalším

⁸ Ayoob, Mohammed: *The Third World Security Predicament: State Making, Regional Conflict, and the International System* (Boulder, CO: Lynne Rienner, 1995), chap. 5.

důležitým faktorem, který ovlivňuje přístup Spojených států a jiných západních zemí vůči režimům v regionu, je jejich postoj vůči Izraeli. Některé z autokratických či poloautokratických arabských režimů jsou Západem považovány za „umírněné“, pokud jde o jejich postoj vůči Izraeli.

Západ, zejména pak Spojené státy, má tedy zájem na zachování těchto režimů, zvláště když je pravděpodobné, že alternativní režimy by byly k Izraeli daleko méně shovívavé. Protože sekulární opozice byla autoritářskými režimy vyeliminována, obává se Západ případného vítězství islamistických skupin, pokud by se konaly svobodné volby. Autoritářské režimy napříč širším Blízkým východem zneužívají tyto obavy a prezentují se jako poslední naděje Západu v tomto nestabilním regionu. Demokracie na Blízkém východě se stala obětí strategických a energetických zájmů Západu.

Teoreticky jsou si západní politici vědomi toho, že demokratický Blízký východ je v dlouhodobém horizontu v zájmu Západu. Nejsou se však schopni vyhnout dilematu, že v krátkodobém či střednědobém horizontu demokratické blízkovýchodních zemí nejenže uvolní protizápadní nálady, ale také vynese k moci skupiny, jež jsou nepřátelské vůči Západu.

Některé blízkovýchodní režimy — jako například Egypt, Maroko, Jordánsko či Kuvajt — zahájily proces kontrolované liberalizace v očekávání amerického či evropského tlaku na demokratizaci. Tyto kosmetické kroky spolu se zdráhavostí Západu vyvíjet tlak na křehké, nicméně přátelské režimy, daly vzniknout formě vlády, jež je výstižně nazývána „liberalizovaná autokracie“. Liberalizované autokracie se pustily do kontrolované liberalizace, aby tak zvýšily svou životaschopnost, nikoli aby přinesly skutečnou demokratizaci.⁹ Z dlouhodobého hlediska budou pravděpodobně mařit přechod k demokracii na Blízkém východě, než že by tomuto procesu napomáhaly. Rozčarování lidí z těchto „liberálních autokracií“ pravděpodobně zvýší atraktivitu protizápadních islamistických alternativ pro lidi otrávené pokračující západní podporou autokratickým a poloautokratickým režimům na Blízkém východě.

Na předcházejících stránkách jsme se snažili zdůraznit, že nezdary demokratizace na Blízkém východě lze vysvětlit jinými — domácími, regionálními i globálními — faktory než islámskou výjimečností. Negativní dědictví kolonialismu,

⁹ Brumberg, Daniel: „The Trap of Liberalized Autocracy“, in Diamond, Larry, Marc F. Plattner, and Daniel Brumberg (eds.): *Islam and Democracy in the Middle East* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2003), ss. 35-47.

vysoká míra regionální nestability a konfliktů, koncentrace energetických zásob v zemích Zálivu a ve Střední Asii, podpora USA a jiných velmocí autoritářským režimům a arabsko-izraelský konflikt poskytují mnohem uspokojivější vysvětlení pro nezdar demokracie na Blízkém východě. Podrobné studium islámských textů tento problém s největší pravděpodobností neozřejmí.

Zájmy velmocí a jejich politika jsou klíčové, co se podpory či zpomalení demokracie v různých částech světa týče. Přes pozitivní vliv v řadě regionů, jako je Latinská Amerika, Afrika či Asie, zůstal Blízký východ imunní vůči tlakům na politickou liberalizaci. Důvodem však není nedemokratičnost národů v této části světa, ale fakt, že trvalé vyvíjení tlaku na politickou liberalizaci neslouží strategickým a ekonomickým zájmům velmocí na Blízkém východě. Výraznou změnu pro osud demokracie na Blízkém východě by přinesla změna postoje ve Washingtonu.¹⁰

¹⁰ Ayoob, Mohammed: „The Muslim World’s Poor Record of Modernization and Democratization: The Interplay of External and Internal Factors“, in Hunter, Shireen T. and Huma Malik (eds.): *Modernization, Democracy, and Islam*, London: Praeger, 2005, s. 200.

SEKULARISMUS & LIBERÁLNÍ DEMOKRACIE V ISLÁMSKÉM SVĚTĚ

Liberální demokracie — coby moderní politický systém — vyžaduje pro své udržení jistou formu sekularismu. Zároveň však platí, že primární intelektuální, politické a kulturní zdroje, o něž se muslimští demokraté mohou opřít, jsou z velké části náboženské.

Některé nejnovější studie jako například kniha Nadera Hashemiho *Islam, Secularism, and Liberal Democracy*,¹¹ se snaží zpochybnit přetrvávající a neprozkoumaný předpoklad sociálních věd, že náboženská politika je strukturálně neslučitelná s demokratizací a liberalizací. V této souvislosti rozvíjí tři široké, ale vzájemně související argumenty.

Prvním z nich je fakt, že ve společnostech, kde je náboženství hlavní známkou identity, se cesta k liberální demokracii — ať už vede kudykoliv — nemůže vyhnout náboženské politice. Toto tvrzení je v rozporu s řadou základních předpokladů teorie sociálních věd, kde je vztah náboženství a liberální demokracie obvykle vnímán pejorativně. Hashemi naopak dokazuje, že význačnost náboženské politiky ve veřejné sféře představuje důležitou a často přehlíženou součást historie a úsilí o liberální demokracii, jež je sociálními vědci podceňována.

Za druhé, ačkoli bezpochyby platí, že liberální demokracie si žádá jistou formu sekularismu, je potřeba dodat, že náboženské tradice nevznikají s neodmyslitelnou liberální, demokratickou nebo sekulární orientací a že takové myšlenky musejí být sociálně vytvořeny (získány, nikoli nabyty).¹² Proces, jak je sekularismus získáván a následně adoptován jako součást politické kultury v nově vznikající demokracii, si zaslouhuje větší pozornost badatelů. Nově vznikající sekulární

¹¹ Hashemi, Nader: *Islam, Secularism, and Liberal Democracy, Toward a Democratic Theory for Muslim Societies*, Oxford University Press, 2009.

¹² Bilgrami, Akeel: „Secularism, Nationalism and Modernity“, in Bhargava, Rajeev (ed.): *Secularism and Its Critics*, New Delhi: Oxford University Press, 1998, s. 393.

konsensus souvisí se změnou náboženského myšlení o politice, která je často vedlejším produktem existenciální politické krize, v níž je náboženství považováno za zdroj politického konfliktu. Aby mohl sekularismus coby klíčový politický princip a hodnota liberálně-demokratické politiky přežít v dlouhodobém horizontu, musí si vytvořit silné intelektuální kořeny uvnitř společnosti. V této souvislosti mohou hrát náboženské skupiny důležitou roli v pokroku liberální demokracie, pokud si vytvoří politickou teorii sekularismu, která je slučitelná jak se základními funkčními požadavky liberálními demokracie, tak s jejich vlastní politickou teologií. Navíc existují různé typy sekularismu, které mohou liberální demokracii vyhovovat.

Mezi náboženskou reformací a liberálně-demokratickým vývojem existuje symbiotický vztah. Ačkoli náboženská reformace typicky předchází liberálně-demokratickému vývoji, jedná se o hluboce propojené a úzce související procesy. Pochopení vztahu mezi reformovanými náboženskými myšlenkami a demokratizací je zvláště důležité ve společnostech, kde převládá neliberální a nedemokratická nábožensko-politická doktrína. Politický vývoj si neřádá marginalizaci náboženství ve veřejné sféře a odsun náboženství do soukromé sféry. Aby však náboženské skupiny mohly trvale přispět k demokratické konsolidaci, je nezbytná reinterpretace náboženských myšlenek s ohledem na individuální práva a mravní základy legitimní politické autority. Přínos náboženských skupin pro rozvoj demokracie závisí často na jejich schopnosti přeformulovat svou doktrínu tímto směrem.

Liberální filozofové zapomněli, že náboženský diskurz byl často nezbytným předpokladem pro vznik moderní veřejné sféry a že v následujících letech byla role náboženství v politice hlavním tématem v mnoha dlouhotrvajících liberálních demokraciích. V muslimském světě nemohou být diskuze o demokratizaci odděleny od diskuzí o roli náboženství ve státě. Mylně se předpokládalo, že když byl normativní vztah náboženství a státu vyřešen na Západě, tak to musí platit obecně. Chceme-li se pro pochopení tohoto tématu obrátit k Evropě, je potřeba se podívat na 17. století, kdy byla role náboženství ve veřejném životě významná a kdy filozofové jako Hobbes, Spinoza, Locke a jiní psali mnoho o teologicko-politickém problému, jemuž čelí jejich společnosti. Studium této raně moderní éry evropské historie může napomoci vyvodit ponaučení aplikovatelné v nezápádních částech světa, zvláště v těch společnostech, které jsou v raných fázích

modernizace, kde náboženství zůstává klíčovou známkou identity a referenčním bodem pro diskuse o vztahu náboženství a státu.

Radikální náboženská politika se v islámském světě objevila v souvislosti s procesem rychlé modernizace a společenského pozdvižení, jež doprovázelo zhroucení a transformaci starých náboženských a politických pořádků. Historie ukázala, že znepokojení a psychologická nejistota, jež vznikají v takových dobách, dávají často vzniknout masovým náboženským hnutím, jejichž popularita je vázána na období společenské krize. V klidnějších dobách ztrácí ideologie náboženského radikalismu tvář v tvář liberálnější interpretací vztahů mezi státem a společnostmi svou přitažlivost.

Sekularismus je nejednoznačný koncept otevřený několika různým interpretacím. Politicky znamená sekularismus jistou formu oddělení politické sféry od sféry náboženské, což může vést k více politickým modelům slučitelným s liberálními demokraciemi. V západním světě je to například francouzský — vůči náboženství nepřátelský — model a anglo-americký — vůči náboženství tolerantní — model. Oba tyto modely vznikly jako vedlejší produkty jedinečných politických historií daných zemí a jejich jedinečných zkušeností s budováním státu, zejména měnícími se vztahy mezi církví a státem, které byly utvářeny po dlouhou dobu po často ostrých a násilných konfliktech.

Nader Hashemi ve své knize tvrdí, že pokud jde o hranice mezi náboženstvím a státem, je liberální demokracie značně flexibilní a univerzální, nesmějí však být překročeny dvě meze: 1) liberálně-demokratická ústava nemůže přiznat náboženským organizacím právo veta ohledně rozhodnutí přijatých demokratickým zákonodárným sborem; 2) stát nemůže náboženským skupinám zakázat politické aktivity jenom proto, že jsou náboženské. Toto jsou dvě podmínky, které musí stát a náboženské skupiny respektovat pro zdravou koexistenci náboženství a liberální demokracie.¹³

Již samotný termín sekularismus je problém. V klasické arabštině, perštině či turečtině neexistuje termín, který by byl synonymní se slovy sekulární, sekularismus apod. Existuje slovo *ʿurfī*, které se vztahuje v podstatě na zákony, *dunjawī*,

¹³ Viz dílo Alfreda Stepana a jeho koncept „dvojitě tolerance“. Stepan, Alfred: „World Religious Systems and Democracy: Crafting the ‘Twin Tolerations’“, in Stepan, Alfred: *Arguing Comparative Politics*, New York: Oxford University Press, 2001, ss. 213-253.

které znamená světské (z tohoto světa), *zamanī* znamenající dočasný (oproti věčnému), ale žádné z těchto slov neodpovídá přesně významu sekulární.¹⁴

Raná představa o tomto termínu vycházela z koránského slova *dahr*, které se sémanticky vyvinulo a začalo odkazovat na ateisty. Tento termín je spojován s Džamáluddínem al-Afgháním, který vedl polemiky o náboženství a vědě s francouzským filozofem Ernestem Renanem a napsal slavné pojednání, které je v arabštině známé jako *al-Radd ʿalā al-dahrījīn* (Odpověď materialistům). Jeho útok proti materialismu byl později postaven na roveň s útokem proti sekularismu. K tomu pravděpodobně došlo, protože některé argumenty materialistů v 19. století, jež al-Afghání kritizoval, a stoupenců sekularismu ve 20. století, byly podobné, zejména pak kritika náboženství.

Protože volba terminologie s sebou vždy přinášela nánosy původních významů, a tak byl sekularismus například ztotožňován s atheismem, došlo k zásadnímu a trvalému nepochopení sekularismu, které trvá až dodnes.¹⁵ Toto nepochopení se ještě prohloubilo v následných dekáдах, kdy jiní muslimové snažící se přeložit slovo sekularismus zvolili slovo *lādīnī*, což znamená nenáboženský.¹⁶ Pozdějším neologismem bylo slovo *ʿilmānīja* (odvozeno od *ʿilm*, věda), které je dnes v moderní spisovné arabštině nejběžnějším překladem slova sekularismus. Od počátku tak byla vytvořena binární opozice mezi islámem a sekularismem, která zanechala své stopy v představách muslimů o sekularismu. Být stoupencem sekularismu znamenalo opustit islám, odmítnout nejen náboženskou víru, ale také s ní spojenou morálku a tradice a pravidla muslimských společností. Sekularismus tak byl chápán jako úplná kapitulace před bezbožností, nemravností a sebestenávistí vedoucí k distancování se od historické identity a civilizace zděděné od slavných předků. Důsledky tohoto nepochopení stále formují postoje muslimů vůči sekularismu.¹⁷ Jak ale uvidíme, problémy se sekularismem v mus-

¹⁴ Nasr, Seyyed Hossein: *Islamic Life and Thought*, Albany: State University of New York Press, 1981, s. 14.

¹⁵ Abou Filali-Ansary: „Muslims and Democracy“, in Diamond, Larry, Marc Plattner, and Daniel Brumberg (eds.): *Islam and Democracy in the Middle East*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2003, ss. 194-195.

¹⁶ Lewis, Bernard: *The Political Language of Islam*, Chicago: University of Chicago Press, 1988, s. 117.

¹⁷ Abou Filali-Ansary: „Muslims and Democracy“, in Diamond, Larry, Marc Plattner, and Daniel Brumberg (eds.): *Islam and Democracy in the Middle East*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2003, s. 195.

limských společnostech jsou mnohem větší, než je otázka etymologie a překladu, a souvisejí se zkušenostmi muslimských komunit v minulých dvou set letech, konkrétně se západním imperialismem v jeho různých podobách (vojenské, politické, ekonomické a kulturní). Invaze do Iráku a jeho okupace v roce 2003 je jen poslední kapitolou v dlouhé sérii intervencí, které vytvořily politický a morální kontext pro debaty o modernizaci a sekularismu.¹⁸ Muslimští intelektuálové shledali velmi obtížným chápat pojmy jako sekularismus izolovaně od křesťanské (západní koloniální) převahy.¹⁹

Je třeba si uvědomit, že k dnešnímu harmonickému kompromisu mezi náboženstvím, sekularismem a liberální demokracií dospěl Západ po několika stoletích a tento proces byl někdy krvavý a často násilný. Proces vyjednávání normativního vztahu mezi náboženstvím a státem nebyl Evropě a Severní Americe vnucen shora či importován, ale objevil se zdola. V muslimských společnostech byl sekularismus na druhou stranu zaveden prostřednictvím západní hegemonie ve formě kolonialismu a udržován při životě místními elitami, které žily odcizeny náboženskému cítění širokých mas. Na Blízkém východě nebyl sekularismus výsledkem socio-ekonomických, technologických či kulturních změn a nebyl spojen se žádnou vnitřní sociální silou. Sekularismus byl projekt státu — nejprve koloniálního, a potom postkoloniálního. Byl to západní import.²⁰

Muslimové mají pádné důvody pro to, aby byli vůči sekularismu skeptičtí. Odmítneme-li orientalistickou interpretaci, která vidí problém sekularismu ve vlastní doktríně islámu a rané náboženské historii muslimů v Arábii, bude vhodnější hledat důvody v moderní epoše muslimské historie, zejména pak v neúspěchu modernizačních programů. Na rozdíl od Západu, kde je modernizace obecně spojována s demokracií, lidskými právy a pluralismem, tj. sociální spravedlností, v muslimských společnostech je modernizace — až na některé výjimky — synonymem diktatury, represí a korupce, tj. sociální nespravedlnosti. To vše úzce

¹⁸ Cole, Juan: *Napoleon's Egypt: Invading the Middle East*, New York: Palgrave, 2007, ss. 245-248; Cole, Juan: „Bush's Napoleonic Folly“, *Nation* 285, 10. září 2007.

¹⁹ Masud, Muhammad Khalid: „The Construction and Deconstruction of Secularism as an Ideology of Contemporary Muslim Thought“, *Asian Journal of Social Science* 33, September 2005, s. 364.

²⁰ Nasr, Vali: „Secularism: Lessons from the Muslim World“, *Daedalus* 132 (Summer 2003), s. 68; Nasr, Vali: „European Colonialism and the Emergence of Modern Muslim States“, in Esposito, John (ed.): *The Oxford History of Islam*, New York: Oxford University Press, 1999, ss. 549-599; Burgat, Francois: *Face to Face with Political Islam*, New York: Tauris, 2003, ss. 43-46.

souvisí s koloniálním a postkoloniálním střetem mezi muslimskými společnostmi a Západem, zvláště rolí státu coby primárního nástroje, jímž byly sekulární myšlenky, postoje a praktiky prosazovány. V souvislosti s tímto negativním odkazem spojovaným se sekularismem čelí muslimští demokraté zdánlivě nesmiřitelnému paradoxu: na jednu stranu si liberální demokracie žádá jistou formu sekularismu pro své udržení, zároveň však sekularismus trpí špatnou reputací.

Na současné krizi sekularismu v islámském světě má tedy podíl několik faktorů, z nichž nejvýznamnější jsou vlastní zkušenosti muslimských komunit ve 20. století. V této době začal být sekularismus spojován s represivní politikou postkoloniálního státu a zásahy západních mocností, které se pro ospravedlnění svého politického chování dovolávaly v různé míře sekularismu. Výsledkem bylo odmítnutí sekularismu významným segmentem muslimských společností. Koncept sekularismu byl zdiskreditován a pošpiněn.

Případ Íránu ve 20. století toto perfektně ilustruje. Šáh Rezá Pahlaví, zakladatel moderního státu v Íránu, vládl autokraticky a zahájil masivní modernizaci a sekularizaci, jež byly srovnatelné (nikoli ale identické) s reformami Musfayy Kemala Atatürka v sousedním Turecku. Budoval infrastrukturu centralizovaného a moderního státu s novými silnicemi, železnicemi, moderním vzdělávacím systémem, byrokracií, bankovním systémem a armádou.²¹ Nejsilněji tyto změny pocítilo duchovenstvo, jehož moc a privilegia byla v oblasti práva a vzdělání značně omezena. Šáh Rezá Pahlaví v tomto ohledu — podle Karen Armstrongové — ještě překonal Atatürkovu nemilosrdnou sekularizaci.²² Objevují se ale i zcela opačné názory, že Rezá Šáh byl obezřetný a není žádný důkaz o tom, že by měl v úmyslu zahájit takový útok na islám, jak to učinil Atatürk v Turecku.²³ Rezá Šáh byl v roce 1941 kvůli svým proněmeckým sympatiím donucen aliančními mocnostmi abdikovat. Byl nahrazen svým jednadvacetiletým synem Mohammadem Rezou Pahlavím, který pokračoval v modernizační a sekularizační politice svého otce, nejprve pozvolna, později intenzivněji a odhodlaněji.

²¹ Pro stručný přehled viz Abrahamian, Ervand: *A History of Modern Iran*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008; Ansari, Ali: *Modern Iran since 1921: The Pahlavis and After*, London: Pearson Education, 2003, ss. 40-74.

²² Armstrong, Karen: *The Battle for God*, New York: Knopf, 2000, s. 198.

²³ Hambly, Gavin: „The Pahlavi Autocracy: Riza Shah, 1921-1941“, in Avery, Peter, Gavin Hambly, and Charles Melville: *The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic*, vol. 7, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, ss. 244-293.

Rozhodující události, které ovlivnily vnímání sekularismu v Íránu, však přišly po převratu z roku 1953, který znovu nastolil vládu Mohammada Rezy, poté co opustil zemi po krátkém období demokratizace vedené charismatickým liberálně-demokratickým premiérem Mohammadem Mossadeqem. Znárodnění íránského ropného průmyslu a obavy z komunistického vlivu přiměly západní zpravodajské služby zosnovat převrat a znovu nastolit vládu Mohammada Rezy Pahlavího.²⁴ Vládnoucí ideologie nového pořádku nebyla tak dogmaticky sekulární a otevřeně nepřátelská vůči náboženství jako byl kemalistický projekt v Turecku. Islámská identita Íránu byla však zlehčována a důraz byl kladen na předislámskou identitu a oslavování dřívějších králů a dynastií. Nový režim nastolený po převratu v roce 1953 byl podobný ostatním postkoloniálním režimům v muslimském světě: svým autoritativním systémem, oddaností modernizaci a svými sekulárními rozvojovými cíli. Všechny nezávislé politické síly, od komunistické levice po náboženskou pravici, byly potírány a mocný centralizovaný stát si rychle získal kontrolu nad společností. Následný vývoj nebyl nepodobný vývoji v jiných muslimských společnostech: autokratický modernizující stát, často se zásadní zahraniční podporou, potlačenou sekulární občanskou společností, nutě tak opoziční aktivity do mešity, tím bezděčně přispívá k vzestupu politického islámu.²⁵

Státem nucená modernizace shora, sekularizace a westernizace daly v krátkém čase vzniknout všeobecnému pocitu sociálního a psychologického odcizení. Rychlá urbanizace, měnící se kulturní a socioekonomické vztahy spolu s rostoucí korupcí, špatným řízením hospodářství, rostoucí chudobou a nerovností příjmů podkopávaly legitimitu státu. To se negativně odrazilo na sekularismu, protože vládnoucí ideologie mnohých postkoloniálních režimů muslimského světa — včetně Íránu — byla otevřeně sekulárně-nacionalistická.²⁶

Tyranie, diktatura a porušování lidských práv byly v myslích generace mus-

²⁴ Katouzian, Homa: *Musaddiq and the Struggle for Power in Iran*, New York: Tauris, 1999, ss. 95-112; Katouzian, Homa: „Mossadeq's Government in Iranian History: Arbitrary Rule, Democracy, and the 1953 Coup,” in Bryne, Malcom, and Mark Gasiorowski (eds.): *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 2004, ss. 1-26.

²⁵ Mirsepassi, Ali: *Intellectual Discourse and the Politics of Modernization: Negotiating Modernity in Iran*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, ss. 65-95; Moaddel, Mansour: *Jordanian Exceptionalism: A Comparative Analysis of State-Religion Relationships in Egypt, Iran, Jordan, and Syria*, New York: Palgrave, 2002, ss. 46-55.

²⁶ Kian-Thiébaud, Azadeh: *Secularization of Iran: A Doomed Failure? The New Middle Classe and the Making of Modern Iran*, Paris: Peeters, 1998, ss. 211-226.

limů vyrůstajících v postkoloniální době spojovány se sekularismem. Muslimští političtí aktivisté, kteří zažívali útlak ze strany sekulárních národních vlád, dospěli logicky k závěru, že sekularismus je ideologie represe. To se netýká pouze Íránu, ale také Tuniska, Alžírska, Egypta, Sýrie, Iráku, Jemenu, Turecka a mnohých dalších zemí v druhé polovině 20. století. Ačkoli na Západě byl sekularismus historicky silou politického a náboženského pluralismu, v muslimských společnostech je odkaz sekularismu zcela opačný. Na Západě byla sekularizace osvobozující, v raných stádiích byla dokonce chápána jako nový způsob zbožnosti. V muslimských společnostech však byla sekularizace násilným a nátlakovým útokem.

Diskuze zabývající se vztahem islámu a sekularismu byly dále zkomplikovány procesem utváření identity, který odmítá sekularismus jako údajně z podstaty cizí pojetí muslimské autentičnosti. Slabé intelektuální kořeny sekularismu v islámském světě jsou klíčovým faktorem vysvětlujícím slabou vnímavost mas vůči sekulárním politickým principům.

Na rozdíl od Evropy, kde náboženská reformace předcházela a následně vedla k sekularizaci, v muslimských společnostech tomu bylo naopak. To významně přispívá k tomu, že jsou intelektuální kořeny sekularismu v muslimských společnostech slabé. Státem řízená modernizace shora nebyla doprovázena změnou politické kultury zdola, zvláště při vytváření normativního vztahu mezi náboženstvím a státem, jaký by mohl podpořit liberální demokracii (tj. přinejmenším jemná forma politického sekularismu).

Ponaučení vyplývající z nedávných politických událostí ve dvou muslimských (i když nikoli arabských) zemích, Indonésii a Turecku, nabízejí východisko ze zásadního paradoxu, a sice že liberální demokracie si žádá jistou formu sekularismu, avšak muslimští demokraté musejí vycházet a čerpat z politické tradice, která má své kořeny v náboženství. Události v Turecku a Indonésii ukazují, jak mohou islámské politické strany a muslimští intelektuálové přispět k rozvoji liberální demokracie. V obou případech k demokratickému vývoji přispěli islámské politické strany a muslimští intelektuálové, kteří si prošli doktrinálním obratem a postupně rozvinuli vlastní islámské chápání sekularismu, které zahrnuje politický pluralismus, lidská práva a pravidla demokratické vlády. Podařilo se jim sladit své politické teologie s konceptem oddělení náboženství od státu. Toto přijetí sekularismu za své je klíčovým rysem islámských politických hnutí v Turecku a Indonésii, což je odlišuje od zbytku islámského světa. Z událostí v Turecku a

Indonésii vyplývá, že změny v náboženské doktríně mohou přispět k politickému rozvoji. Tyto změny si nevyžadují odsun náboženství do soukromé sféry, naopak nedávné empirické důkazy ukazují, že náboženství ve veřejné sféře (s omezeními, o nichž jsme již hovořili) může významně přispět k rozvoji a posílení liberální demokracie, zvláště v těch politických zřízeních, v nichž je náboženství známkou identity. Náboženství je tak klíčovou a často opomíjenou proměnnou v dlouhém a mučivém zápase za liberální demokracii.

Aby vnější pozorovatelé mohli pochopit zdánlivě nepochopitelnou politiku muslimských společností v dnešní době, musejí přehodnotit původní předpoklady, domněnky a teorie. Častou překážkou hlubšího porozumění tomuto tématu jsou mylné představy plynoucí z předpokladu, že naše historická zkušenost se sociálním a politickým vývojem na Západě je univerzální normou, která je identická pro celý svět. To je zvláště problematické u tématu sekularismu a vztahů náboženství a státu obecněji. Ačkoli jisté paralely napříč kulturami existují, je důležité mít na paměti, že jiné náboženské tradice si prošly jinými historickými zkušenostmi a mají jinou historickou paměť, pokud jde o roli náboženství ve veřejném životě. A právě tato historická paměť a zkušenosti utvářejí současné postoje. Bližší seznámení s těmito různými historiemi, paměťmi a zkušenostmi je životně důležité v dnešním stále pluralitnějším a globalizovanějším světě. Přesto je v současné době v některých muslimských zemích psána nová historie vztahů náboženství a státu, která je nápadně odlišná od minulosti.

BIBLIOGRAFIE

1. Abou Filali-Ansary: „Muslims and Democracy“, in Diamond, Larry, Marc Plattner, and Daniel Brumberg (eds.): *Islam and Democracy in the Middle East*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2003.
2. Abrahamian, Ervand: *A History of Modern Iran*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
3. Addi, L: *L'Algérie et la démocratie: Pouvoir et crise du politique dans l'Algérie contemporaine*, Paris: La Découverte, 1995.
4. Al-Urdun al-Jadid Research Center: *Post-Election Seminar: A Discussion of Jordan's 1993 Parliamentary Election*, Amman: al-Urdun al-Jadid, 1995.
5. Amnesty International: „Egypt: Abuses in the Name of Security“, 11. dubna 2007.
6. Ansari, Ali: *Modern Iran since 1921: The Pahlavis and After*, London: Pearson Education, 2003.
7. Armstrong, Karen: *The Battle for God*, New York: Knopf, 2000.
8. Ayoob, Mohammed: „The Muslim World's Poor Record of Modernization and Democratization: The Interplay of External and Internal Factors“, in Hunter, Shireen T. and Huma Malik (eds.): *Modernization, Democracy, and Islam*, London: Praeger, 2005.
9. Ayoob, Mohammed: *The Third World Security Predicament: State Making, Regional Conflict, and the International System* (Boulder, CO: Lynne Rienner, 1995), chap. 3.
10. Bilgrami, Akeel: „Secularism, Nationalism and Modernity“, in Bhargava, Rajeev (ed.): *Secularism and Its Critics*, New Delhi: Oxford University Press, 1998.

11. Brown, Nathan J. and Emad El-Din Shahin (eds.): *The Struggle over Democracy in the Middle East*. New York: Routledge, 2010.
12. Brown, Nathan J., Michele Dunne, and Amr Hamzawy: „Egypt’s Controversial Constitutional Amendments“, *Carnegie Endowment for International Peace*, 23. března 2007.
13. Brumberg, Daniel: *The Trap of Liberalized Autocracy*, in Diamond, Larry, Marc F. Plattner, and Daniel Brumberg (eds.): *Islam and Democracy in the Middle East*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2003.
14. Brumberg, Daniel: „Democratization in the Arab World? The Trap of Liberalized Autocracy“, *Journal of Democracy*, Vol. 13, No. 4 (2002).
15. Burgat, Francois: *Face to Face with Political Islam*, New York: Tauris, 2003.
16. ʿAbdallāh, ʿAbd al-Džabbār Aḥmad: „*Wāqiʿ wa Mustaqbal al-Chajār al-Dīmūqrāṭī wa al-Dustūrī fī al-ʿIrāq*“, in Ibrāhīm, Ḥasanajn Tawfīq a ʿAbd al-Džabbār Aḥmad ʿAbdallāh (eds.): *Al-Taḥawwulāt al-Dīmūqrāṭīja fī al-ʿIrāq: Al-Qujūd wa al-Furaṣ*, Dubaj: *Markaz al-Chalīdž li-l-Abḥāt*, 2005.
17. Carothers, Thomas: „The End of the Transition Paradigm“, *Journal of Democracy*, Vol. 13, No. 1 (2002).
18. Cavatorta, Francesco: „Geopolitical Challenges to the Success of Democracy in North Africa: Algeria, Tunisia and Morocco“, *Democratization*, Vol. 8, No. 4 (2001).
19. Cavatorta, Francesco: „The Failed Liberalisation of Algeria and the International Context: A Legacy of Stable Authoritarianism“, *Journal of North African Studies* Vol. 7, No. (2002).
20. Cavatorta, Francesco: „The International Context of Morocco’s Stalled Democratization“, *Democratization*, Vol. 12, No. 4 (2005).
21. Cole, Juan: „Bush’s Napoleonic Folly“, *Nation* 285, 10. září 2007.
22. Cole, Juan: *Napoleon’s Egypt: Invading the Middle East*, New York: Palgrave, 2007.

-
23. Dawisha, Adeed: „The Gulf War: A Defining Event?“, in Tschirgi, Dan (ed.): *The Arab World Today*, Boulder: Lynne Rienner, 1994.
 24. Diamond, Larry: „Thinking about Hybrid Regimes“, *Journal of Democracy*, Vol. 13, No. 2 (2002).
 25. Diamond, Larry: *Developing Democracy: Towards Consolidation*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999.
 26. Ehteshami, Anoushiravan: „Is the Middle East Democratizing?“, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 26, No. 2 (1999).
 27. Falk, Richard: „US Foreign Policy and the Future of the Middle East“, in Danchev, Alex and John MacMillan (eds.): *The Iraq War and Democratic Politics*, London & New York: Routledge, 2005.
 28. Goldberg, Ellis et al. (eds.): *Rules and Rights in the Middle East: Democracy, Law and Society*, Seattle: University of Washington Press, 1993.
 29. Grine, Hamid: *Chronique d’une Élection Pas Comme les Autres*, Algiers: Alpha Design Editions, 2004.
 30. Haggard, Stephan and Robert R. Kaufman: *The Political Economy of Democratic Transitions*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995.
 31. Hambly, Gavin: „The Pahlavi Autocracy: Riza Shah, 1921-1941“, in Avery, Peter, Gavin Hambly, and Charles Melville: *The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic*, vol. 7, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
 32. Hamzawy, Amr: „The Key to Arab Reform: Moderate Islamists“, Carnegie Endowment for International Peace, Working Paper 40, srpen 2005.
 33. Hashemi, Nader: *Islam, Secularism, and Liberal Democracy, Toward a Democratic Theory for Muslim Societies*, Oxford University Press, 2009.
 34. Herb, Michael: „Emirs and Parliaments in the Gulf“, *Journal of Democracy* 13/4 (October 2002), 41-7.
 35. Hourani, Hani: *Who’s Who in the Jordanian Parliament: 2003-2007*.

-
36. Huntington, Samuel P.: *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman: University of Oklahoma Press, 1993.
 37. Chourou, Bechir: „The Challenge of Democracy in North Africa“, *Democratization*, Vol. 9, No. 1 (2002).
 38. Jordanian Democracy Poll, Centre for Strategic Studies, University of Jordan, 2003.
 39. Jordanian Democracy Poll, Centre for Strategic Studies, University of Jordan, 2004.
 40. Katouzian, Homa: „Mossadeq’s Government in Iranian History: Arbitrary Rule, Democracy, and the 1953 Coup,“ in Bryne, Malcom, and Mark Gasiorowski (eds.): *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 2004.
 41. Katouzian, Homa: *Musaddiq and the Struggle for Power in Iran*, New York: Tauris, 1999.
 42. Kedourie, E.: *Democracy and Arab Political Culture*, Washington, DC: The Washington Institute for Near East Policy, 1992.
 43. Kian-Thiébaud, Azadeh: *Secularization of Iran: A Doomed Failure? The New Middle Classe and the Making of Modern Iran*, Paris: Peeters, 1998.
 44. Kilani, Sa’eda, and Basem Sakijha: *Wasta: The Declared Secret*, Amman: Jordan Press Foundation, 2002.
 45. Lewis, Bernard: *The Political Language of Islam*, Chicago: University of Chicago Press, 1988.
 46. Lucas, Russell: *Institutions and the Politics of Survival in Jordan: Domestic Response to External Challenges: 1988-2001*, Albany, NY: State University of New York Press, 2005.
 47. Luciani, Giacomo: „The Oil Rent, the Fiscal Crisis of the State and Democratization“, in Salamé, Ghassan (ed.): *Democracy without Democrats*, London: I.B. Tauris, 1994.

-
48. Lust-Okar, Ellen, and Amaney Jamal: „Ruleta and Rules: Reassessing Electoral Laws and Political Liberalization in the Middle East“, *Comparative Political Studies*, Vol. 35, No. 3 (2002).
 49. Lust-Okar, Ellen: „Democracy in Jordan: Opportunities Lost“, USIP Workshop on „Beyond Liberalized Autocracy?“, New Options for Promoting Democracy in the Arab World, Washington, DC, July 18-19, 2005.
 50. Lust-Okar, Ellen: „Elections under Authoritarianism: Preliminary Lessons from Jordan“, in Volpi, Frédéric & Francesco Cavatorta: *Democratization in the Muslim World. Changing Patterns of Power and Authority*, London & New York: Routledge, 2007.
 51. Masud, Muhammad Khalid: „The Construction and Deconstruction of Secularism as an Ideology of Contemporary Muslim Thought“, *Asian Journal of Social Science* 33, September 2005.
 52. Merkel, Wolfgang: „Embedded and Defective Democracies“, *Democratization*, Vol. 11, No. 5 (2004).
 53. Mirsepassi, Ali: *Intellectual Discourse and the Politics of Modernization: Negotiating Modernity in Iran*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
 54. Moaddel, Mansour: *Jordanian Exceptionalism: A Comparative Analysis of State-Religion Relationships in Egypt, Iran, Jordan, and Syria*, New York: Palgrave, 2002.
 55. Nasr, Seyyed Hossein: *Islamic Life and Thought*, Albany: State University of New York Press, 1981.
 56. Nasr, Vali: „European Colonialism and the Emergence of Modern Muslim States“, in Esposito, John (ed.): *The Oxford History of Islam*, New York: Oxford University Press, 1999.
 57. Nasr, Vali: „Secularism: Lessons from the Muslim World“, *Daedalus* 132 (Summer 2003).
 58. Osman, Tarek: „Hosni Mubarak: What the Pharaoh is like“, *Open Democracy*, 16. ledna 2006.

59. Posusney, Marsha Pripstein: „Multi-Party Elections in the Arab World: Institutional Engineering and Oppositional Strategie“, *Studies in Comparative International Development*, Vol. 36, No. 4 (2002).
60. Quandt, William B.: „Algeria’s Uneasy Peace“, *Journal of Democracy*, 13/4 (October 2002).
61. Richards, Alan: „Economic Pressures for Accountable Governance in the Middle East and North Africa“, in Bortin, Augustus R. (ed.): *Civil Society in the Middle East*, Leiden: E. J. Brill, 1995.
62. Rustow, Dankwart: „Elections and Legitimacy in the Middle East“, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, No. 482 (November 1985).
63. Saad Eddin Ibrahim: „Arab Liberal Legacies Full Circle“, in Hunter, Shireen T. and Huma Malik (eds.): *Modernization, Democracy, and Islam*, London: Praeger, 2005.
64. Sadiki, Larbi: „Political Liberalization in Bin Ali’s Tunisia: Façade Democracy“, *Democratization*, Vol. 9, No. 4 (2002).
65. Sadiki, Larbi: *Rethinking Arab Democratization: Elections without Democracy*, Oxford University Press, 2009.
66. Safa, Oussama: „Lebanon Springs Forward“, *Journal of Democracy*, 17/1 (January 2006).
67. Salamé, Ghassan: „Introduction: Where are the Democrats?“, in Salamé, Ghassan (ed.): *Without Democrats: The Renewal of Politics in the Muslim World?* London: I. B. Tauris, 1994.
68. Seale, Patrick: „What Hope for Arab Democracy?“, *Open Democracy*, 21. dubna 2005.
69. Schedler, Andreas: „The Menu of Manipulation“, *Journal of Democracy*, Vol. 13, No. 2 (2002).
70. Schwedler, Jillian: „Don’t Blink. Jordan’s Democratic Opening and Closing“, *Middle East Report Online*, July 3, 2002.

-
71. Simon, C.: „La Tunisie sous Ben Ali: Un bonheur ambigu“, *Le Monde*, 23. října 1999.
 72. Stepan, Alfred: „World Religious Systems and Democracy: Crafting the 'Twin Tolerations'“, in Stepan, Alfred: *Arguing Comparative Politics*, New York: Oxford University Press, 2001.
 73. Takeyh, Ray: „Islamism in Algeria: A Struggle between Hope and Agony“, *Middle East Policy*, Vol. X, No. 2 (2003).
 74. United Nations Development Programme: *Arab Human Development Report 2004*, New York: UNDP Regional Bureau for Arab States, 2005.
 75. United Nations Development Programme: *Human Development Report 2005*, New York: UNDP, 2005.
 76. Volpi, Frédéric: „Algeria's Pseudo-democratic Politics: Lessons for Democratization in the Middle East“, in Volpi, Frédéric & Francesco Cavatorta: *Democratization in the Muslim World. Changing Patterns of Power and Authority*, London & New York: Routledge, 2007.
 77. Volpi, Frédéric: „Pseudo-Democracy in the Muslim World“, *Third World Quarterly*, Vol. 26, No. 4 (2004).
 78. Volpi, Frédéric: *Islam and Democracy: The Failure of Dialogue in Algeria*, London: Pluto Press, 2003.
 79. Willis, Michael: „Morocco's Islamists and the Legislative Elections of 2002: The Strange Case of the Party that Did Not Want to Win“, *Mediterranean Politics*, Vol. 9, No. 1 (2004). 98
 80. Zartman, William: „The Military in the Politics of Succession: Algeria“, in Harbeson, J. W. (ed.): *The Military in African Politics*, New York: Praeger, 1987.
 81. Zubaida, Sami: *Islam, the People and the State: Essays on Political Ideas and Movements in the Middle East*, London: Routledge, 1989.